

НОРМУВАННЯ ТА СТАНДАРТУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

УДК 800

Ольга Кочерга

Інститут теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України

МОВНЕ НОРМУВАННЯ ТА ЖИВА ФАХОВА МОВА

© Кочерга О. Д., 2018

У дописі проаналізовано найпоширеніші мовні хиби, пов'язані з тенденцією надмірно стандартувати наукові тексти.

Ключові слова: українська мова, наукова мова, нормативна мова, мовний стандарт, фахова мова.

The most frequent distortions of scientific language are analyzed. The trend to excessive standardization of scientific texts is considered.

Keywords: Ukrainian language, scientific language, normative language, language standard, professional language.

Наукова/фахова мова, зокрема мова новітніх галузей, що постійно перебувають у стані бурхливого розвитку, є традиційним джерелом збагачування та доповнювання мови загальнонавчаної. Нові терміни, нові мовні конструкції мігрують із фахової мови, різною мірою змінюють чи не змінюють свої значення/тлумачення, із вузькопрофесійної літератури та мовлення вузьких фахових кіл потрапляють до загального вжитку, часом набувають статусу аж до загальноновизнаного нормативного слова чи вислову. У перебігу цих змін слово чи словосполучення потрапляє чи не потрапляє до словників, фігурує чи не фігурує в мові журналістів, ужиток його стає частотнішим чи менш частотним, із фахових словників слово переходить до загальнономовних, набуває чи позбувається позначок *фахове*, *рідковживане*, *нерекомендоване* тощо. Стихійне ширшання чи вужчання сфери вжитку слова відбувається одночасно з обговорюванням у середовищі експертів (від справжніх до самопроголошених), рівень дискусії сягає від ґрунтовного розгляду у висококваліфікованій спільноті відтінків значення слова та відповідності його структури до властивих українських моделей словотворення до цілком суб'єктивних оцінок на кшталт «мені це подобається – мені це не подобається» у суперечках слабообізнаних із малопоінформованими.

Відомий американський лексикограф Сідні Лендау писав: «Жодне обговорення слововжитку не має сенсу, поки ми не приділимо увагу питанню, чому люди вважають певні випадки слововжитку добрими чи нормативними, а інші – неналежними, безграмотними чи образливими» [1, с. 217]. І далі: «Користувач [словника] очікує настанов з багатьох аспектів слововжитку, але, на жаль, опис ставлення до вжитку ніколи не може бути цілком базованим на фактах. Одна група вважає певний вжиток слова неофіційним чи ненормативним, тоді як інша може його вживати і вважати цілком

природним за будь-яких обставин» [1, с. 254]. На тлі українських реалій ці міркування набувають цілком конкретного змісту. Маємо чимало словників загальної мови, що подають чи не подають ті чи ті терміни чисто за смаковими вподобаннями (або згідно з рівнем знань) їхніх укладачів, і користувач через глибоко закорінену повагу до словника вважає слова, що їх там подано, нормативними, а ті, що їх у словнику бракує – не вартими вжитку. Так само друком видано низку словників наукової термінології, що їх оголошено нормативними без огляду на думку фахівців. Мало того, нині крім *мовної норми* в багатьох документах, зокрема законопроектах, фігурує ще й *стандарт мови*, й одразу постає питання: а що це таке? Гадаю, стандарт мови є просто механічною калькою з англійського «standard language», що насправді означає *літературна мова* чи *правильна мова*.

Цікаві міркування з цього приводу належать Пилипові Селігею. Він уводить терміни *науковий жаргон* («спотворена форма наукового мовлення, що надає неістотним або неновим науковим ідеям видимість важливості й новизни»), *наукоподібний стиль* («мовні засоби наукового жаргону, мета та засади їх добору») і *псевдонаукове мовлення* («безпосередня реалізація наукового жаргону в мовленні») [2, с. 22]. Його критика дописів несумлінних науковців викликає прямі асоціації з мовою несумлінних дописувачів. І тут маємо подивугідний ефект: потрапивши до загальної мови, слово чи словосполучення зазнає нормування, що часом цілком спотворює, а часом суттєво затемнює суть і зміст терміна, терміносполучення, навколотермінної конструкції, а отже й тексту. Мовна норма зсувається, на жаль, в бік спотворених конструкцій та висловів. Про це вже багато говорено, але під впливом мовлення медій та офіційних осіб ми знов і знов у багатьох ситуаціях шукаємо «рішення» замість *розв'язку* попри те, що задачу/проблему/питання *розв'язують* (solve), тобто шукають *розв'язок* (solution), конфлікт/суперечку *залагоджують* (settle), тоді як *вирішують* (decide) щось зробити, а *рішення* (decision) приймають чи ухвалюють. Не можу не згадати про «енергозбереження» замість *енергоощадження*, хоча в цьому питанні давно все всім ясно, треба лише здолати нездоланий норматив.

Водночас розвиток живої наукової мови явно свідчить про тенденцію відроджувати слова, словосполучення, словоформи та мовні конструкції, що їх ретельно винищували «бригади», згадані в передмовах до репресивних бюлетенів [3, с. 15–21; 4, с. 139–145; 5, с. 5–22; 6, с. 3–19; 7, с. 5–11; 8, с. 147–168], та їхні послідовники. Давня боротьба зі «словами нацдемівського типу», а отже й при-таманними українській мові типами словосполучення та мовних конструкцій, а також моделей словотворення, призвела до панування в науковій та діловій мові канцеляриту, багатослівних кострубатих сполучень, нековирних зворотів, що їх навіть новітні «нормативні» словники далі нав'язують науковцям. Дискусія про «чисту» (тобто нормативну) та «нечисту» (тобто живу) мову несподівано оприявила ще один різновид – *занечисчену* мову. Як на мене, наявність у мові діалектних та говіркових чи місцевих елементів не є нечистістю, навпаки, це є ознака природности мови. А от мовні покручі та кострубаті конструкції, спричинені тривалим утручанням позанаукових чинників, є ознакою занечисченої мови, і повернути їй властиву чистість – наше надважливе завдання.

Англійськомовні дослідники спокійно називають голчасту структуру *їжаком*, смугасту – *зеброю*, складну (але таку, що нагадує літературного персонажа, що є невідомо чим) – *бюджумом*; кристалічний утвір може мати назву *валета*; у математичній літературі фігурують *мітла* (до того ж *свійська* та *дика*), *копито* тощо; галактику певного типу називають *слонячим хоботом*; назву грошової одиниці з роману Джойса (*кварк*) запозичують, аби назвати нову елементарну частинку (що поклала початок новітній галузі теорії поля, а її автор дістав Нобелівську премію).

Нам ще далеко до розкутості науковців західного світу, можна лише сподіватися, що жива фахова мова поступово здолає нормативний канцелярит, зокрема ми не вживатимемо двослівні сполучення замість однослівних («здійснювати виконання» – *виконувати*, «виконувати роботу» – *робити*

(не плутати з випадками, коли робота є фізичною величиною), «провадити/виконувати досліджування/вимірювання» – *досліджувати/вимірювати/міряти*, «давати/дати згоду» – *погоджуватися/погодитися*, «втрачати/втратити свідомість» – *непритомніти/знепритомніти*, «приходити/прийти до тями» – *опритомнювати/опритомніти*, «без свідомості» – *непритомний* тощо). Проте розумові лінощі далі спричиняють появу нековирних транслітерацій – «хендмейд виріб» замість *виріб ручної роботи* (цей термін, великою мірою журналістського, а здебільшого комерційного, походження починає просочуватися в наукову літературу, коли йдеться про унікальні дослідні пристрої чи вироби), «коворкінг» замість *співробітня* чи *співмайстерня*, «кейз» замість *випадок* тощо. Далі подано приклади, що ілюструють наведені вище міркування. Деякі з них є проявом за давних негараздів, інші – продукт недавнішній. Але, принаймні, я хочу привернути до них увагу термінознавців та словниківів, що, можливо, зроблять із цього свої висновки.

Брак у вжитку репресованого дієслова *означувати/означити* (*define*, уводити нову величину й відповідного терміна) і незрозуміння його відмінності від *визначати/визначити* (*determine*) спричинив багаторічну дискусію щодо вжитку слів *означення/дефініція* та *визначення*. Останнє заступило перше (що, на жаль, має окреме тлумачення в мовознавстві) не лише у стандартах, а й у мові природничих та технічних наук, що тягне за собою ще й плутанину похідників («визначальне» рівняння замість *означувального* тощо).

Ознакою «нормативної» мови стали багатослівні словосполучення на кшталт «опад у вигляді дощу/снігу», «велика кількість» замість *багато* тощо. Нормативне запровадження сполук із родовим відмінком призводить до втрати притаманної українській мові дієслівності («з метою виконання завдання ...» – *аби (з метою) виконати завдання*) та влучних виразних прикметникових сполук («камера високого тиску» – *високотискова* камера, «схема низької напруги» – *низьконапругова* схема тощо).

Нормативне «управляти» заступило слово *керувати*, «управління» цілком вилучило *керування* (дію) та *управу* (установу). Водночас, хоч як це дивно, «керівництво» заступило *настанови*.

Слово «більше» майже втратило своє властиве значення (*в першій кімнаті більше людей, ніж у другій*), натомість його дедалі частіше вживають замість напівзабутого *понад* (*у нараді взяли участь понад 100 осіб; нарада триває вже понад 2 години; нормальний перебіг реакції потребує температури понад n градусів*).

Окремого розгляду потребують дієслова *досліджувати/дослідити* та їхні похідники – *досліджування/дослідження/дослід*, та відповідні прикметники: *дослідний* (пов'язаний із дослідом, що є об'єктом дослідження – *дослідний* зразок, *дослідний* прилад чи пристрій (на відміну від серійного); *дослідницький* (пов'язаний із дослідником чи дослідництвом – *дослідницький* проєкт виявив значні можливості використовувати це явище на практиці) та *дослідчий* (пов'язаний із дослідженням – *дослідчий* гурт, *науково-дослідчий* інститут). Звичка до усталеного кліше заважає нам побачити, що сполука «науково-дослідний інститут» є семантично хибною, адже інститут не піддано дослідів, він є установою, де щось досліджують, виконують дослідження, отже, тут має бути прикметник *дослідчий*. До речі, саме цей прикметник фігурував у назвах наукових установ до мовних репресій 1933 року.

До англійського слова *advanced* більшість перекладних словників на першому місці подають відповідника *просунутий* і користувачі не звертають уваги на те, що йдеться про рух/просування вперед. Натомість слово «просунутий» (*куди? крізь що?*) заступило значно влучніші слова *передовий* (дослідник), *новітній/найсучасніший* (метод, проєкт), *прогресивний* (підхід), *високорівневий* (навчальний курс), що їх варто було б уживати насправді.

Чомусь нікого не дивують речення типу «цей метод дозволяє розв'язати рівняння», хоча важко собі уявити, хто чи що може це не дозволити чи до кого треба звертатися по дозвіл. Отже, замість дієслова «дозволяти» (крім ситуацій, коли справді потрібен дозвіл) маємо казати/писати *давати змогу, уможлиблювати* («не дозволяти» – *не давати змоги, унеможлиблювати*).

Слово «продовжуватися» (*про процес, роботу, засідання, досліджування*) має поступитися місцем природному *тривати*; коли йдеться про самочинну зміну довжини, маємо *довшати, продовжуватися, видовжуватися, розтягатися* тощо.

Не буду багато писати про процесові поняття, нагадаю лише, що не треба забувати про відмінність самочинних та примусових процесів: *знижувати/знизити* – *нижчати/понижчати, підвищувати/підвищити* – *вищати/повищати, збільшувати/збільшити* – *більшати/побільшати, зменшувати/зменшити* – *меншати/поменшати, охолоджувати/охолодити* – *холонути/охолоннути* тощо.

До найпоширеніших нормативних помилок належить заміна термінів, що позначають певні об'єкти, назвами завершеної чи й незавершеної дії – *проміння* є наслідком процесу *випромінювання* (на нас чи на прилади діє саме *проміння*); *випар(и)* [а не пара!!!] є результатом *випаровування*; *хвороба* є певним аномальним станом, а *захворювання* є процесом початку *хвороби*; *зброя* – це те, із чого стріляють чи чим воюють, а *озброєння* є завершеним процесом *озброєвання*; *покрив* – це шар чогось на поверхні, а *покриття* – завершений процес *покривання*; унаслідок *вкраплювання/вкраплення* утворюється *вкраплина*, а результатом *утворювання/утворення* є *утвір*; наслідком *пошкодження/пошкодження* є *пошкода*, а результатом *показування/показання* є *показ* (приладу, лічильника тощо). *Звуга* та *розшир* постають, відповідно, через *вужчання/повужчання* чи *звужування/звуження* та *шириання/пошириання* чи *розширювання/розширення*; *видовга* є наслідком *довшання/подовшання* чи *видовжування/видовження*.

Дозволю собі нагадати читачеві, що *стійкий* (рос. «устойчивый», англ. «stable») – це такий, що повертається до рівноважного стану після невеликих відхилів (*стійка рівновага, стійкий пристрій*), а *тривкий* (рос. «стойкий» англ. «-proof, -resistant») – здатний витримувати шкідливі впливи тощо. Отже, маємо: *вологотривкий* покрив, *світлотривка* плівка/фарба, *зимотривка/холодотривка* рослина, *вогнетривка* цегла, *іржотривка/неіржавна* сталь, *сейсотривка* будівля тощо.

Подібних прикладів можна навести, на жаль, дуже багато. Дописувачам текстів та укладачам словників варто звертати увагу на такі мовні хиби, тоді спільною працею ми здолаємо хибні квазинормативи й позбудемося надмірної занормованості наукової мови, що переходить у заканцеляризovanість і зрештою заважає розвиткові наукового мислення.

1. Лендау Сидні І. *Словники : Мистецтво та ремесло лексикографії*. – К. : К.І.С., 2012. – 480 с. 2. Селігей Пилип. *Світло і тіні наукового стилю*. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. – 628 с. 3. Резолюції Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті // *Мовознавство*. – 1934. – № 1. – С. 15–21 / у кн. : А. Хвиля. *Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті*. – Харків : Рад. школа, 1933. – С. 115–129. ; Передрук : [8]. – С. 147–158. 4. Хроніка НДІМ 1933–1934 рр. // *Мовознавство*. – 1934. – № 2. – С. 139–145. ; Передрук : [8]. – С. 159–168. 5. *Математичний термінологічний бюлетень : Передмова* // ВУАН, Інститут мовознавства. – К. : Вид. УАН, 1934. – № 2. – С. 5–22. 6. *Фізичний термінологічний бюлетень : Передмова* // ВУАН, Інститут мовознавства. – К. : Вид. УАН, 1935. – № 4. – С. 3–19. 7. *Виробничий термінологічний бюлетень : Передмова* // ВУАН, Інститут мовознавства. – К. : Вид. УАН, 1935. – № 5. – С. 5–11. 8. Кубайчук В. *Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови)* / Віктор Кубайчук. – К. : К.І.С., 2004. – 168 с.